

Hoe wil NL het EU-beleid uitvoeren?

De Vogel- en Habitatrichtlijn hebben voor veel ophef gezorgd in Nederland. Het land zou 'op slot' gaan, maar dat lijkt alles behalve waar. Wel hebben de richtlijnen er toe geleid dat daar waar beschermde natuurwaarden aan de orde zijn, de nadruk veel meer op de procedurele kant van besluitvormingsprocessen is komen te liggen en dat deze vaak lang duren als gevolg van rechtszaken. De vraag is of Nederland op deze wijze het Europese natuurbeleid wil uitvoeren.

Begin 2007 lijkt Nederland bijna klaar met de formele implementatie van de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn. De wetgeving is in overeenstemming gebracht met de EU richtlijnen en bijna alle gebieden die zich kwalificeren als Natura 2000 gebied zijn aangewezen. De volgende stap is het opstellen van beheerplannen. Dat is geen Europese eis, maar een Nederlandse invulling van de richtlijnen die voortkomt uit de wijziging van de Natuurbeschermingswet 1998 die sinds oktober 2005 van kracht is. Deze houdt in dat voor alle Natura 2000 gebieden binnen drie jaar na de formele aanwijzing een beheerplan moet zijn opgesteld. Een dergelijk beheerplan moet duidelijkheid geven over de natuurdoelen, de maatregelen om deze doelen te realiseren en de gevolgen daarvan voor andere activiteiten in en om de gebieden (LNV, 2006). Na alle commotie die is ontstaan als gevolg van de Vogel- en Habitatrichtlijn is de verwachting dat met het opstellen van beheerplannen de kwestie is opgelost. De vraag is echter of de beheerplannen die hoge verwachting wel kunnen waarmaken. In dit artikel wordt de problematiek van de Vogel en Habitatrichtlijn nog eens kritisch bekeken. De voorgaande vraag wordt beantwoord door te reflecteren op de besluitvormingspraktijk aangaande natuurwaarden die door middel van Europese regelgeving worden beschermd. Dit gebeurt aan de hand van sociaalwetenschappelijke noties uit de politicologie en de planningswetenschappen.

Vogel en Habitatrichtlijn in Nederland

Ondanks het feit dat de Vogelrichtlijn reeds in 1979 is opgesteld en de Habitatrichtlijn in 1992, duurde het nog een hele tijd voordat voor een groter publiek duidelijk werd wat de invloed ervan was. Discussies over de aan te wijzen gebieden en de tik op de vingers die Nederland van de Europese Unie kreeg, omdat het te weinig vaart maakte met het aanwijzen van gebieden, veranderden daar weinig aan. Dat inzicht kwam pas echt op gang – en toen ook in een sneltreinvaart – nadat Das en Boom in 2000 met succes de Habitatrichtlijn gebruikte om bezwaar te maken tegen de aanleg van een bedrijventerrein in Heerlen (Van der Zouwen & Van Tatenhove, 2002; Verschuuren & Van Wijmen, 2002). Hierdoor werd duidelijk dat Europese regelgeving wel degelijk invloed heeft op besluitvorming in Nederland en dat de implementatie ervan niet alleen een zaak van het ministerie van LNV is.

Na het bedrijventerrein in Heerlen zijn vele andere projecten, plannen en activiteiten in Nederland geconfronteerd met de gevolgen van de Vogel- en Habitatrichtlijn. Soms gaat het om grote initiatieven waarover de media veelvuldig bericht hebben, zoals de aanleg van de tweede Maasvlakte, de doortrekking van de A73, of de kokkelvisserij in de Waddenzee. Andere initiatieven zijn veel kleiner en hebben minder aandacht gekregen. Denk daarbij aan de uitbreiding van woonwijken, de aanleg van rondwegen, maar ook aan de vergunningverlening voor allerlei activiteiten in en om natuurgebieden.

**RAOUL BEUNEN &
RONALD VAN ARK**

Ir. R. Beunen Wageningen
Universiteit, Leerstoelgroep
Landgebruiksplanning
Postbus 47, 6700 AA
Wageningen
raoul.beunen@wur.nl

Dr. Ir. R.G.H. van Ark
DHV Management Consultants
Postbus 1132, 3800 BC
Amersfoort

Foto **Niels Gilissen**
www.miratio.nl
Zouweboezem met purperreiger. Op deze vroege ochtend in de Zouweboezem bij Ameide was ik op zoek naar purperreigers. Plotseling zag ik een scene voor me ontstaan, die me een beetje aan een oude schoolplaat deed denken.

Foto **Niels Gilissen**

www.miratio.nl

Leefgebied grote vuurvlin-
der. Ik fotografeer Natura
2000 gebieden en soorten
en in het kader van dat
project kwam ik ook in
het Woldlakebos. Hier be-
vindt zich een deel van de
populatie grote vuurvlin-
ders van de Weerribben.
Deze foto verbeeldt voor
mij de onzekere toekomst
van de soort: donkere
wolken pakken zich samen
boven het leefgebied.

Oorzaken voor juridisering van het beleid

Voor al deze initiatieven geldt dat verschillende partijen daar verschillende belangen en denkbeelden bij hebben en de regelgeving strategisch gebruiken om hun eigen doelen, belangen, waarden en idealen na te streven. Natuurbeschermingsorganisaties komen op voor bepaalde diersoorten of willen bepaalde gebieden beschermen, en bijvoorbeeld buurtbewoners willen graag dat de open ruimte achter hun woningen onbebouwd blijft. Op het moment dat veel actoren duidelijk werd dat ze de Vogel- en Habitatrichtlijn konden gebruiken om de gang van zaken rondom besluiten een andere wending te geven, zijn velen dat ook gaan doen. Doordat steeds meer partijen

een beroep gingen doen op de Vogel- en Habitatrichtlijn zagen steeds meer lokale en provinciale bestuurders zich geconfronteerd met de eis om rekening te houden met deze richtlijnen in de besluitvorming, maar dat viel nog niet mee. De kennis over de richtlijnen was beperkt en er was nog veel onduidelijkheid over het wel of niet moeten toepassen van de regelgeving, de eisen die gesteld werden en het wel of niet voorkomen van beschermde soorten in het plangebied (Beunen, 2006; Bastmeijer & Verschuuren, 2003; Sanderink, 2003). Juist die onduidelijkheden rondom de Vogel- en Habitatrichtlijn (wat houdt het precies in, wat wordt precies verwacht), de reikwijdte ervan (overal kunnen beschermde soorten

Beheerplannen

Nederland heeft 162 gebieden aangewezen als Natura 2000 gebied. Voor al deze gebieden moet binnen drie jaar na aanwijzing een beheerplan worden opgesteld. In de beheerplannen is aangegeven welke beleids- en beheermaatregelen nodig zijn om de instandhoudingsdoelstellingen van habitattypen en soorten in het betreffende gebied te realiseren en hoe een en ander zich verhoudt tot andere vormen van (bestaand) gebruik. In de beheerplannen worden de instandhoudingsdoelstellingen in omvang, ruimte en tijd nader uitgewerkt. In aanvulling op het aanwijzingsbesluit biedt het beheerplan handvatten voor de vergunningverlening in het kader van de Natuurbeschermingswet 1998. Met het beheerplan wordt duidelijkheid geboden aan beheerders, gebruikers en belanghebbenden ten aanzien van de vraag welke activiteiten in het Natura 2000 gebied in geen geval zijn toegestaan zonder dat deze eerst getoetst zijn aan artikel 19j van de Natuurbeschermingswet 1998. Maar ook maakt het plan duidelijk welke activiteiten op wettelijke gronden geen vergunning behoeven, omdat ze de instandhoudingsdoelstellingen in het gebied niet in gevaar brengen. Het beheerplan is dan ook hét instrument waarmee invulling wordt gegeven aan het wettelijke vereiste om bij de keuze en vormgeving van maatregelen rekening te houden met economische, sociale en culturele belangen.

Beheerplannen worden opgesteld na overleg met eigenaren, gebruikers en andere belanghebbenden, maar kunnen hen niet binden. Voor het vaststellen wordt de openbare voorbereidingsprocedure conform de Algemene wet bestuursrecht gevolgd. Een beheerplan wordt vastgesteld door het College van Gedeputeerde Staten of een minister.

(Bron: Handreiking Beheerplannen Natura 2000 gebieden, LNV 2006, internet)

voorkomen) en de angst voor langlopende rechtszaken die was ontstaan, maakte het gebruik van de Vogel- en Habitatrichtlijn als strategisch middel nog interessanter. Immers alleen al het idee van de aanwezigheid van een beschermde diersoort was voldoende om initiatiefnemers en besluitnemers in de verdediging te krijgen. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het continue omploegen van braakliggende terreinen om te voorkomen dat de beschermde rugstreeppad zich er zou kunnen vestigen. Door deze ontwikkelingen heeft besluitvorming over natuur steeds meer een juridisch karakter gekregen (Beunen, 2006; Verschuuren & Van Wijmen, 2002). Voor voorstanders van een project is het immers zaak om het besluit juridisch waterdicht te krijgen, terwijl tegenstanders zullen zoeken naar fouten of onzorgvuldigheden. Dit blijkt ook wel uit de jurisprudentie ten aanzien van deze richtlijnen; veelvuldig zijn procedurele fouten de reden waarom rechters besluiten

nietig verklaren (Beunen, 2005; 2006; Kistenkas & Kuindersma, 2005). Deze juridisering heeft ertoe geleid dat besluitvorming langer duurt en dat partijen vaker tegenover elkaar zijn komen te staan.

Projectontwikkelaars, ondernemers, en ook lokale en provinciale bestuurders zijn niet gebaat bij langdurige juridische procedures die via de rechtbank beslecht moeten worden. Zij hebben dan ook aangedrongen op een werkbare oplossing. Ook voor verschillende natuurbeschermingsorganisaties is juridisering ongewenst. Zij halen hun winst (aandacht voor natuur in besluitvorming) vaak uit overleg en samenwerking met andere partijen en zijn dus meestal niet gebaat bij verstoring van relaties door het bewandelen van juridische wegen. Bovendien neemt door alle negatieve publiciteit over de vermeende gevolgen van natuurbeschermingwetgeving ook de weerstand tegen het natuurbeleid in het algemeen toe.

Haarlemmer olie

Vanuit verschillende hoeken is een oproep gedaan om tot een oplossing te komen (Broek & Schippers, 2002; RLG 2002; PSO, 2002). De druk op de landelijke politiek om duidelijkheid te geven over de natuurbeschermingsregelgeving en met oplossingen te komen voor de problematiek, nam door al deze oproepen sterk toe. Het opstellen van beheerplannen is vervolgens naar voren gekomen als één van de oplossingen en is daarom als verplichting opgenomen in de herziene Natuurbeschermingswet 1998. Het doel van beheerplannen is om duidelijkheid te verschaffen enerzijds over de natuurdoelen en de daarbij behorende beheermaatregelen van de Natura 2000 gebieden en anderzijds over de gevolgen hiervan voor ander (bestaand) gebruik in deze gebieden (kader).

Politieke dimensie van natuurbescherming

De analyse van de implementatie van de Vogel- en Habitatrichtlijn in Nederland laat een juridisering en bureaucratisering zien van besluitvorming over natuur. De vraag is of deze ontwikkelingen gewenst zijn. Dankzij de Vogel- en Habitatrichtlijn heeft iedereen betere mogelijkheden om natuurbelangen te behartigen, maar dat wil niet zeggen dat hiermee ook de uitkomst van het besluitvormingstraject wordt beïnvloed. De praktijk laat zien dat de Vogel- en Habitatrichtlijn plannen en projecten wel vertragen, maar zelden tegenhouden. Het merendeel van de projecten gaat uiteindelijk gewoon door (zie bijvoorbeeld Kistenkas & Kuindersma, 2005; de jurisprudentie op www.rechtspraak.nl). Het is belangrijk te beseffen dat de besluitvorming over deze projecten een politieke keuze is en blijft. Voor alle wetgeving, dus ook voor beide richtlijnen, de Flora- en faunawet en de Natuurbeschermingswet, geldt dat het niet meer is dan een kader waarbinnen besluiten moeten worden genomen. De verwachtingen van wet- en regelgeving zijn vaak te

hoog gespannen. Luhmann constateert: “The importance of the political use of power through legislation does not, as widely understood, reside in its ability to put into effect specific purposes or to select the agenda for political debate, but rather in its ability to create restrictive frameworks for discussion and decision-making” (King & Thornhill, 2003). Met andere woorden: wetten en regels bieden de kaders voor besluitvorming, maar bepalen niet het uiteindelijke resultaat. Dat wordt bepaald door bestuurlijke afwegingen.

Dit besef van de politieke dimensie van besluitvorming noopt tot een nuancering van de eerdere constatering, dat een gebrek aan kennis over de regelgeving en over het voorkomen van beschermde soorten een belangrijke reden voor onzorgvuldige besluitvorming was. Niet alleen een gebrek aan kennis, maar ook een gebrek aan politieke wil om daadwerkelijk rekening te houden met natuurbelangen is een reden voor besluitvorming via rechtszaken. De wijze waarop verschillende actoren Europese regelgeving (Vogel- en Habitatrichtlijn) toepassen is politiek. Regelgeving biedt actoren altijd de ruimte om deze naar eigen inzicht te interpreteren en toe te passen in specifieke gevallen (Bakker & Van Waarden, 1999). Als we willen weten wat de effecten van beleid en regelgeving zijn, is het van belang om meer inzicht te krijgen in de doorwerking en het gebruik van regelgeving in planningspraktijken. Centraal staat dan niet het instrument (de wet) maar de strijd tussen verschillende actoren die dit instrument interpreteren en toepassen. Immers ook na het vaststellen van regelgeving gaat de politieke strijd erover door. “Implementation is the continuation of politics by other means” (Pressman & Wildavsky, 1973). Dit inzicht – een herformulering van Foucaults (1997) “politics is the continuation of war by other means” – krijgt een steeds belangrijker rol in onderzoek naar ruimtelijke planning en besluitvorming (zie bijvoorbeeld Flyvbjerg, 1998; Van As-

Foto **Niels Gilissen**

www.miratio.nl

Ree op Artillerie Schietkamp Oldebroekse Heide. Deze foto straalt de wijsheid en rust uit die kenmerkend zijn voor het ASK Oldebroek. Een eenzame ree neemt op een mistig ochtend bezit van het terrein voordat de schietoefeningen beginnen. Ondanks, en in zekere zin dankzij, de militaire activiteiten zijn de dichtheden aan wild vaak hoger dan in omliggende vrij toegankelijke gebieden.

sche, 2004; Duineveld, 2006). Vanuit dit perspectief is het van belang om te kijken hoe natuurbeschermingsregeling gebruikt wordt in de strijd om de ruimte. Bij welke besluiten speelt ze een rol? Wie zijn de verschillende actoren? Hoe interpreteren zij de regelgeving? Hoe hangt die interpretatie samen met hun visies en belangen?

Verwachtingen beheerplannen temperen

De notie dat besluitvorming over Natura 2000 kan worden beschouwd als een politieke strijd werpt ook een an-

der licht op beheerplannen. Deze plannen gaan namelijk een rol spelen in de politieke strijd om het gebruik van het gebied. De vraag is of en zo ja hoe beheerplannen een oplossing kunnen bieden voor de beschreven problematiek rondom de implementatie van de Vogel- en Habitatrichtlijn. Vanuit een theoretisch perspectief op de werking van plannen is het aan te bevelen de verwachtingen wat te temperen (Beunen & Van Ark, 2005). Hopkins (2001) geeft aan dat mensen vaak onrealistische verwachtingen hebben ten aanzien van plannen, door een gebrek aan inzicht in de

werking daarvan. Hij laat zien dat plannen kunnen werken als agenda, beleid, visie, ontwerp of strategie (ibid.). Plannen spelen dan ook geen eenduidige rol in besluitvormingsprocessen. Met betrekking tot beheerplannen is vooral het verschil tussen een plan als ontwerp en een strategisch plan relevant. In het eerste geval wordt ook wel gesproken van een projectplan of een blauwdruk. Het doel van het plan is dan om een ontwerp te geven voor een toekomstige situatie. Het beoogde resultaat komt in principe overeen met het oorspronkelijke plan. Een projectplan wordt toegepast bij concrete projecten, bijvoorbeeld in de bouw. In de meeste ruimtelijke planingsprocessen werken plannen zelden als blauwdruk en hebben ze veel meer een strategische rol. Ze worden gebruikt om projecten en maatregelen te coördineren en vormen een hulpmiddel bij verdere besluitvorming.

Beheerplannen als oplossing

Beheerplannen kunnen alleen bijdragen aan een oplossing voor de problematiek als ze worden ingezet als strategische plannen (Beunen & Van Ark, 2006). Dit houdt in dat ze worden beschouwd als een informatiebron voor toekomstige beslissingen. Voor het besluiten over het wel of niet verlenen van een vergunning is het noodzakelijk om de natuurdoelen en de beperkingen die deze doelen opleggen ten aanzien van het gebruik van het gebied helder te hebben. Zo kunnen beheerplannen een kader vormen op basis waarvan vergunningen voor jaarlijks terugkerende (beheer)activiteiten eenvoudiger kunnen worden verleend. Ook de vergunningverlening voor eenmalige activiteiten (uitbreidingen, bebouwing et cetera) kan eenvoudiger verlopen als het beheerplan al in een deel van de vereiste informatie voorziet. Het beheerplan kan echter geen blauwdruk vormen voor de toekomstige situatie. Daarvoor zijn er te veel onzekerheden. De ontwikkeling van de populaties in het gebied is niet op voor-

hand te voorspellen, er kunnen zich altijd onverwachte ontwikkelingen voordoen en er is van te voren niet bekend welke ruimtelijke activiteiten en ontwikkelingen allemaal gaan plaatsvinden in en om het gebied en welke effecten deze kunnen hebben op de beschermde soorten en habitattypen. Een beheerplan kan dus nuttig zijn als het een informatiebron voor toekomstige besluitvorming is. Het is belangrijk dat er duidelijkheid wordt gegeven over de natuurdoelen in een gebied en dat er informatie beschikbaar komt over de aanwezigheid van beschermde soorten en de ontwikkeling van hun populaties. Deze informatie is namelijk nodig voor een zorgvuldige besluitvorming en ontbreekt tot nog toe in veel gevallen. Bovendien kunnen bij het opstellen van een beheerplan gezamenlijk afspraken worden gemaakt over de taken en verantwoordelijkheden van de verschillende partijen die bij het gebied betrokken zijn.

Beunen en Van Ark (2005) stellen vraagtekens bij het feit dat in het kader van beheerplannen een besluit moet worden genomen over de vraag of bepaalde activiteiten wel of niet vergunningplichtig zijn. De verschillende betrokkenen hebben namelijk zeer uiteenlopende en soms zelf tegengestelde belangen. Het is te verwachten dat actoren zullen proberen hun eigen ideeën hierover in het beheerplan te krijgen. Een ondernemer zal ervoor pleiten zijn activiteit als niet vergunningplichtig op te nemen, terwijl een natuurbeschermer diezelfde activiteit juist wel vergunningplichtig vindt. Daarmee wordt het beheerplan het strijdtoneel van alle reële en potentiële conflicten in de toekomst in plaats van een referentiekader voor zorgvuldige afweging van concrete initiatieven wat betreft natuurbelangen.

Naar een relationeel perspectief

Tot nog toe hebben vooral juridische en instrumentele aspecten de aandacht gekregen in de discussies over de

Vogel- en Habitatrichtlijn. De implementatie van regelgeving is echter een interactief proces waarin betrokkenen strijden over de betekenis ervan en over de wijze van toepassing (Edelman & Suchman, 1997; Ringeling, 2002). Regelgeving moet dan worden gezien als een kader waarbinnen actoren ruimte hebben om de regels te interpreteren en toe te passen in specifieke gevallen (Bakker & Van Waarden, 1999). Dit geldt zeker voor Europese regelgeving die vaak met opzet abstract geformuleerd wordt om aan alle verschillende belangen, visies en meningen tegemoet te komen (Dimitrakopoulos & Richardson, 2001; Fairbrass, 2000). De sociaal-culturele uitvoeringsdimensie van natuurbeleid en -regelgeving verdient dan ook meer aandacht (Fischer & Hager, 1999). Vanuit dit perspectief beschouwd moeten partijen in Nederland zich niet blind staren op de juridische aspecten van de richtlijnen, maar actief zoeken naar een eigen werkwijze, vanuit de eigen visies op planning en besluitvorming, om met de kaders van de Vogel en Habitatrichtlijn om te gaan. Het beheerplan kan dan worden gezien als een kans voor betrokkenen om gezamenlijk een regionale (of lokale) invulling te geven aan de Vogel- en Habitatrichtlijn. Dit betekent wel dat het opstellen van een beheerplan niet vanuit een instrumenteel maar vanuit een relationeel perspectief benaderd moet worden (Van Ark, 2005). Centraal staat dan niet het plan maar staan de verschillende actoren, hun belangen en hun onderlinge relaties en het gezamenlijke proces dat ten grondslag ligt aan de besluitvorming. Het beheerplan moet dan niet worden gezien als een instrument waarmee eenzijdig maatregelen kunnen worden opgelegd of afgedwongen, maar als een middel dat partijen de mogelijkheid geeft om tot afspraken te komen die wederzijds gedragen worden. Daarmee kan een belangrijke stap worden gezet in het vermijden van onnodige (juridische) conflicten. Het beheerplan vormt de uitkomst van een

proces van gezamenlijke feitenverzameling en belangenafweging. In een dergelijk complex bestuurlijk proces met verschillende partijen staan niet de instrumenten en de procedures centraal, maar spelen juist sociale coördinatiemechanismen, zoals begrip en vertrouwen, een cruciale rol (Van Ark, 2005). Partijen zijn immers van elkaar afhankelijk, niet alleen in het kader van het opstellen van het beheerplan, maar ook in andere besluitvormingsprocessen en toekomstige situaties.

Tot slot

Ook wetenschappelijk onderzoek is onderdeel van de politieke strijd om de ruimte. Evaluatie- en implementatiestudies beïnvloeden de wijze waarop beleid wordt uitgevoerd (Fischer, 2003; Wildavsky, 1979). Beleidsanalyses zijn niet alleen nuttig om gegevens aan te leveren voor het formuleren van beleid, maar juist ook om duidelijk te maken wat de politieke implicaties van een gevoerd beleid zijn. Nieuwe inzichten ten aanzien van beleid ontstaan ook door de gangbare probleemdefinities niet als uitgangspunt te nemen, maar als onderwerp van onderzoek (Van Ark, 2005). Deze nieuwe inzichten vormen een belangrijke input voor de voortdurende discussies over het beleid, de doelen, de middelen en de beoogde resultaten. Juist inzicht in de praktijk, in de werkelijke gang van zaken, is van belang om realistischer beleid te maken. Wat onderzoek naar de implementatie van de Vogel- en Habitatrichtlijn in Nederland ons leert, is dat natuurbescherming niet automatisch geregeld wordt via regelgeving, effectrapportages of beheerplannen. Natuurbescherming is belangenafweging. Zonder politieke wil worden natuurwaarden niet beschermd. Met dit besef is het goed om eens te discussiëren over de vraag of de huidige gang van zaken gewenst is en om verder na te denken over de wijze waarop Nederland wil omgaan met (Europees) beschermde natuurwaarden.

Literatuur

- Ark, R.G.H. van, 2005.** Planning, contract en commitment. Naar een relationeel perspectief op gebiedscontracten in de ruimtelijke planning. Delft. Uitgeverij Eburon.
- Assche, K.A.M. van, 2004.** Signs in time. An interpretive account of urban planning and design, the people and their histories. Wageningen. Wageningen Universiteit.
- Bakker, W. & F. van Waarden, (red.), 1999.** Ruimte rond regels. Stijlen van regulering en beleidsuitvoering vergeleken. Amsterdam. Uitgeverij Boom.
- Bastmeijer, C.J. & J.M. Verschuuren, 2003.** Knelpunten bij de uitvoering van de natuurbeschermingswetgeving in Nederland. Onderzoek in het kader van het IBO Vogel- en Habitatrichtlijnen. Tilburg. Universiteit van Tilburg.
- Beunen, R. & R.G.H. van Ark, 2005.** Beheerplannen voor Natura 2000 gebieden. Advies over rol, inhoud en positionering van het instrument. Wageningen studies in planning, analyse & ontwerp, nr. 3. Wageningen. Wageningen Universiteit, Leerstoelgroep Landgebruiksplanning.
- Beunen, R. & R.G.H. van Ark, 2006.** Beheerplannen voor Natura 2000 gebieden: strategische plannen als referentiekader voor toekomstige besluitvorming. *Journal Flora & Fauna*, 3 (2) p. 43-49.
- Beunen, R., 2005.** Onzorgvuldige besluitvorming frustreert implementatie Vogel- en Habitatrichtlijn. *ROM* 23 nr. 7/8 p. 30-31.
- Beunen, R., 2006.** Nature conservation legislation & spatial planning: for better or for worse? *Journal of Environmental Planning and Management*. 49 (4) p. 607-621.
- Broek, J.H.G. & E.I. Schippers, 2002.** Soorten en Maten. Beleidsadvies VNO-NCW
- Dimitrakopoulos, D. & J. Richardson, 2001.** Implementing EU public policy. In: Richardson. *European Union: Power and Policy-Making*. London. Routledge.
- Duineveld, M., 2006.** Van oude dingen, de mensen, die voorbij gaan. Over de voorwaarden meer recht te kunnen doen aan de door burgers gewaardeerde cultuurhistories. Delft. Uitgeverij Eburon.
- Edelman, L.B. & M.C. Suchman, 1997.** The legal environments of organizations. *Annual Review of Sociology* 23, p. 479-515.
- Fairbrass, J., 2000.** EU and British biodiversity policy: ambiguity and errors of judgment. CSERGE Working Paper, GEC 2000-04.
- Fischer, F. & M.A. Hajer, 1999.** Living with Nature. *Environmental Politics as Cultural Discourse*. Oxford. Oxford University Press.
- Fischer, F., 2003.** Reframing Public Policy. *Discursive Politics and Deliberative Practices*. Oxford. Oxford University Press.
- Flyvbjerg, B., 1998.** *Rationality and Power, Democracy in Practice*. Chicago. University of Chicago Press.
- Foucault, M., 1997.** Society Must be Defended. In M. Bertoni, A. Fantana & T. b. D. Macey (eds.). "Society Must be Defended": Lectures at the College De France, 1975-1976. New York: Picado.
- Hopkins, L.D., 2001.** Urban development. The logic of making plans. Washington. Island Press.
- King, M. & C. Thornhill, 2003.** Niklas Luhmann's theory of politics and law. Hampshire. Palgrave Macmillan.
- Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma, 2005.** Soorten en gebieden. Het groene milieurecht in 2005. Rapport 7, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen.
- LNV, 2006.** Handreiking Beheerplannen Natura 2000 Gebieden. Den Haag.
- Pressman J. & A. Wildavsky, 1973.** Implementation. How Great Expectations in Washington are dashed in Oakland. Berkeley. University of California Press.
- PSO, 2002.** [Http://www.dasenboom.nl/archief/Briefinformatieurfractions03062002.doc](http://www.dasenboom.nl/archief/Briefinformatieurfractions03062002.doc). Platform Soortbeschermende Organisaties.
- Ringeling, A., 2002.** An instrument is not a tool. Paper presented at Conference on Policy Instruments. Montreal, Ontario. McGill School of Law, September p. 26-27.
- RLG, 2002.** Voorkomen is beter... . Advies over soortenbescherming en economische ontwikkeling. Raad voor het Landelijk Gebied, RLG/02/0.
- Sanderink, T., 2003.** De macht van de korenwolf. Wageningen. Wageningen Universiteit.
- Verschuuren, J.M. & P.C.E. van Wijmen, 2002.** Juridisering van besluitvorming over natuur en landschap als gevolg van EG-richtlijnen. Planbureaustudies nr. 5. Wageningen. Natuurplanbureau.
- Wildavsky, A., 1979.** Speaking Truth to Power: The Art and Craft of Policy Analysis. Boston. Little, Brown and Co.
- Zouwen, M. van der & J.P.M. van Tatenhove, 2002.** Implementatie van Europees natuurbeleid in Nederland. Planbureaustudies, nr 1, Wageningen. Natuurplanbureau.